

2. Kapitola

Gnosticismus: charakteristické myšlenky a motivy; badatelské přístupy a krátké dějiny studia gnosticismu

Gnosticismus můžeme pokládat za filosoficko-náboženský systém, který se vzpírá snadnému vymezení. Příčinou této situace je až udivující pestrost gnostických představ a myšlenek, vyjádřených v košatých mytologických systémech. Složitost a fantasknost některých mytologických systémů dokonce přivedla některé badatele k formulování závěru, že tyto mýty měly význam výhradně estetický (mělo jít o tzv. *Kunstmythen*, „umělé mýty“). Tato představa ale patrně vychází z mylného vyhodnocení významu mytologického jazyka pro vyjádření ústředních gnostických myšlenek. *Mýtopoetičnost* patří k charakteristickým znakům gnostických systémů a hraje v nich důležitou roli, neboť podle představ gnostiků bylo skrze tyto mýty zjevováno vysvobozující poznání.

V případě gnosticismus nelze hovořit o jednotné a vnitřně uzavřené doktríně nebo teologii. To, co nalézáme, je spíše volné zřetězení typických prvků a motivů, které však často byly vyjádřeny různým způsobem. Gnosticismus rovněž nikdy nevytvořil uzavřený kánon posvátných textů. Jak prokázal nález rukopisů z Nag Hammádí, gnostici byli schopni pro své potřeby využívat širokou škálu textů pocházejících z mnoha náboženských a filosofických tradic, které pouze vykládali tak, aby posloužily jejich účelům a potřebám. Gnosticismus je tak často pokládán za *synkretické náboženství*, které do sebe nasálo motivy a myšlenky pocházející z mnoha rozdílných zdrojů. Tato představa není od věci a velmi trefně vystihuje charakter některých gnostických systémů, je však nutné opustit pejorativní chápání synkretismu jako nepůvodní, úpadkové podoby náboženskosti, které je s tímto termínem často spojeno. Gnostické skupiny myšlenky a motivy převzaté z jiných náboženských a filosofických tradic cíleně pospojovaly do nového systému, který již nese specifický význam a tlumočí jejich osobité poselství.

Mezi další charakteristické rysy starověkého gnosticismu patří následující prvky a motivy, které lze pojednat v rámci zvláštních oddílů.

Gnóze („Poznání“, „Znalost“)

Jak již bylo zmíněno v první kapitole, myšlenka existence gnóze coby poznání Nejvyššího Boha a podstaty kosmických procesů je nezbytným předpokladem existence gnosticizmu, i když samotný pojem gnóze představuje mnohem širší, trvalejší a rozšířenější jev. Tento fakt byl zdůrazňován i hereziology, kteří členy gnostických skupin často označovali jako ty, jež šíří „protikladné nauky, které lživě nazývají poznáním“. Kořeny této polemiky lze objevit již ve spisech Nového zákona (srov. např. 1 Tim 6:20). V souvislosti s povahou gnóze v gnostických systémech lze zdůraznit především tyto rysy:

- Poznání má v gnostických systémech vykupitelský a spásonosný význam. Pokud obsahuje i prvky filosofického poznání, lze je pokládat za druhotné a významově spojené s hlavním cílem dosažení spásy.
- Toto poznání je zjevené a každý člověk není připraven (nebo nemá schopnosti) k tomu, aby jej vnímal a pochopil. V některých gnostických systémech lze rovněž vysledovat představu, že toto poznání je vyhrazeno pouze úzké skupině vyvolených. Jeho povaha je tudíž esoterická a je uchováváno a předáváno v podobě tajné nauky. Snad z tohoto důvodu se ve spisech obsažených mezi rukopisy z Nag Hammádí velmi často objevují apokalypsy, které pojednávají o sdělení tajné nauky Vykupitelem některému z vyvolených učedníků. Tento motiv tajné nauky tvořil jeden z hlavních cílů hereziologické polemiky, neboť hereziologové hájili myšlenku zjevného a veřejně hlásaného učení svěřeného apoštolům. Gnostici nepopírali, že k předání zjevného učení došlo, z jejich úhlu pohledu však šlo o lest ze strany Nejvyššího Boha a jeho posla, kteří se tak snažili zmást své nepřátele.
- V opozici vůči gnostickému poznání se nachází jak nevědomost, tak víra (*pistis*), kterou gnostici pokládali za nedostatečnou k dosažení spásy, nebo dokonce za překážku k jejímu dosažení. Podle jejich soudu byla víra „slepá“, neboť neví o ničem jiném než o sobě samé a zůstává tak na povrchu skutečného poznání pravé povahy věcí.

Dualismus

Vidění světa v gnostických systémech bývá často označováno jako dualistické. Toto pojetí světa se rovněž promítlo i do dalších oblastí, jako jsou gnostická kosmologie nebo antropologie (zde ve významu nauky o povaze člověka a jeho roli ve světě). Podle názoru mnoha badatelů je však gnostický dualismus „dualismem vystavěným na monistických principech“. Ty se nejmarkantněji projevují v představě konečné jednoty Nejvyššího Boha a člověka (respektive božské duchovní části v člověku).

Nejvyšší Bůh

Tento Nejvyšší Bůh je nepoznatelný běžnými lidskými smysly nebo rozumem a nepopsatelný běžnými lidskými kategoriemi. K jeho popisu některé gnostické systémy užívají tzv. negativní teologie, tedy rezignují na snahu vystihnout, čím tento Bůh je, a místo toho se soustřeďují na postižení toho, čím není. Mezi obvyklé přívlastky patří například Nevýslovný, Nespátřitelný, Nezrozený, Nepojmenovatelný, Neporušitelný atd. Zahrnuje v sobě božský svět, jehož součástí byl kdysi i člověk. Sídlí za hranicemi materiálního kosmu a zahrnuje v sobě Plnost (*Pléróma*), ve které jsou obsaženi všichni andělé a bytosti pokládané za personifikované myšlenky nebo jejich hypostaze („podstaty“).

Gnostická kosmologie a kosmogonie

Gnostická kosmologie a kosmogonie slouží k vysvětlení povahy materiálního světa a současné situace člověka, ve které se v tomto světě nachází. Důležitou roli proto hraje otázka teodicey, tedy otázka, jak smířit existenci dobrého Nejvyššího Boha s existencí zla a útlaku ve světě. Gnostické systémy vesměs odmítají hmotný svět jako démonický a připisují celému kosmu negativní hodnotu. Materiální svět vzniká skrze sérii tragických událostí, kdy se ke stvořitelské činnosti postupně dostávají síly, které již nemají přímý kontakt s Nejvyšším Bohem ani jeho požehnání k provedení stvořitelského aktu. Gnosticismus proto někdy bývá charakterizován jako *antikosmické hnutí*. Kosmos a především lidské tělo jsou pokládány za vězení stvořené a ovládané nižším a zlým Stvořitelem a jeho pohůnky (mezi které náleží např. planety nebo znamení Zvěřetníku). Celý svět tak stojí pod tyranii rozmarného Osudu (*heimarmené*), kterému nemůže uniknout nic jiného než drobná duchovní částička lidské duše, protože má nehmotný, božský původ.

Gnostikové připisovali pádu božské, duchovní části člověka do hmoty předkosmickou příčinu. K této katastrofě mělo dojít ještě v době, kdy se člověk nacházel v *Plérómatu*. Zdaleka ne všechny gnostické směry ale tento motiv systematicky rozvíjely, i když všechny jej zřejmě implicitně předpokládaly. Někteří gnostikové však toto téma intenzivně rozvíjeli, a to velmi důkladně a barvitě. Rovněž v tomto případě však platí, že se v jednotlivých verzích popisu kosmické tragédie mohli podstatně lišit. Ve zkratce lze mýtus o pádu božské duchovní části člověka do hmotného světa popsat následujícím způsobem:

- Nejvyšší Bůh Otec stvoří aeony („věčnosti“) podle svého obrazu. Jeden z nich, pokládáný za ženskou bytost (velmi často je pojmenována jako Sofia – „Moudrost“), se z marnivosti rozhodne stvořit svůj obraz sama, bez přispění a požehnání Boha Otce. Výsledkem tohoto pokusu je ošklivá, nedokonalá a zdeformovaná bytost. Ve snaze své provinění utajit Sofia tuto bytost vypudí mimo *Pléróma*. V této bytosti však přebývá část božské moci, kterou zdědila skrze svou matku. Stává se Démiurgem, stvořitelem Kosmu a Země. Démiurg tvoří vlastní aeony a archonty („mocnosti“), především planety a dvanáct znamení Zvěrokruhu, které se podílejí na Démiurgově tyranské moci. Démiurg však o tuto božskou částičku přichází v procesu antropogonie v důsledku lsti Sofie (nebo jiného posla vyslaného Bohem Otcem): vdechne ji člověku ve snaze jej oživit, když rozpozná, že jeho vlastní stvořitelství je nedokonalé a selhává.

V gnosticizmu tak rezonuje centrální motiv helénistické filosofie, tedy hledání podoby vztahu mezi Jedním (Monáda) a Mnoha (Dyady). Dostává zde však oproti klasickým filosofickým systémům, např. platonismu, mnohem komplikovanější podobu. V klasickém nebo středním platonismu byl vztah mezi Jedním a Mnoha obvykle vystavěn pomocí hierarchického uspořádání tří entit: 1) Jednoho (*to hen*); 2) Mysli (*nús*); 3) Beztvaré hmoty. Gnostici však tento systém rozmělnili tím, že do něj zanesli velké množství přechodných entit, a to jak mezi Jedním a Myšlí, tak mezi Myšlí a Hmotou.

Toto zmnožování entit však bylo z hlediska rigorózních zastánců platónské filosofie nepřijatelné a gnostici se tak stali cílem jejich kritiky a polemických výpadů. Asi nejostřejší se proti nim vyslovil nejvýznamnější představitel novoplatonismu, **Plotinos z Lykopolu** (*Enneady* II. 9), podle jehož názoru bylo toto zaplňování platónského kosmu dalšími bytostmi (z nichž některé byly negativní nebo dokonce tyransky zlé) budováním náboženského systému, nikoli filosofii.

Gnostická antropologie a antropogonie

Gnostická antropologie vychází z předpokladu, že člověk má trvalou vazbu na vyšší božský svět. Velmi často se v gnostických textech objevuje myšlenka božské (nemateriální) částičky, někdy nazývané jako „světelná jiskra“ (řecky *spinthér*), představující skutečné „vnitřní já“, která je uvězněna v hmotném těle. Představa, že tento „vnitřní člověk“ vlivem tragických okolností upadl do fyzického světa a zůstal uvězněn v materiálním těle, je rovněž pokládána za jednu z nejtypičtějších představ starověkého gnosticizmu. Člověk však o existenci této božské částičky, a tudíž i o svém božském původu, nic neví, a proto mu musí být pravda o tomto stavu vyjevna prostřednictvím Vykupitele a spásonosného poznání, které s sebou přináší.

Na základě této představy vypracovali gnostici (především v rámci valentinovské gnóze) nauku o třech typech lidí vystavenou právě na základě míry jejich vazeb k božskému světu a schopnosti uvědomit si svou božskou podstatu:

- *Hylikové* (z řeckého slova *hylé* – „hmota“), případně též *sarkikové* (z řeckého slova *sarx* – „tělo“) nebo *choikové* (z řeckého slova *choikos* – „země, hlína“)
- *Psychikové* (z řeckého slova *psyché* – „duše“)
- *Pneumatici* (z řeckého slova *pneuma* – „duch, dech“)

Hylikové a pneumatici stojí vůči sobě navzájem v ostrém protikladu. První jsou odsouzeni ke smrti a trvalému lidskému údělu, druhí ke spáse. Psychikové se nalézají v půli cesty, v zásadě však náleží k hylikům. V rámci mnoha křesťanských gnostických skupin je výraz psychikové vyhrazen „konvenčním“ křesťanům, kteří „nemají poznání“ a nedojdou tak spásy.

V rámci gnosticizmu také často nacházíme představu o totožnosti Nejvyššího Boha a člověka, tzv. nauka o božstvu Člověk (Pokorný 1969). Můžeme rozlišit dvě varianty. Podle první verze je Bůh sám kosmickým Adamem, předobrazem pozemského člověka. Podle druhé verze Nejvyšší Bůh stvořil kosmického Adama, který posléze posloužil nižším božským bytostem, které se podílely na stvoření světa a pozemského člověka (tzv. třetího člověka), jako prototyp. Z toho podle gnostiků vyplývá, že člověk se těší vyššímu postavení než *Démiurgos*, neboť existoval před ním a není jeho dílem. Podle Hanse Jonase (2001) tak v gnosticizmu mělo dojít k pozoruhodnému „povýšení člověka“.

Gnostická soteriologie a eschatologie

Gnostici často hovoří o stavu, ve kterém se nachází nevědomý člověk, jako o spánku nebo opilosti. Dosažení poznání je pak popisováno jako procitnutí nebo vystřízlivění. Gnostické pojetí spásy tak nespočívalo v odpuštění hříchů a prvotního provinění, ale v rozptýlení stavu nevědomosti a v konečném vysvobození duchovní složky člověka ze zajetí těla a hmotného světa.

Křesťanští otcové o gnosticích tvrdili, že zastávali myšlenku „spásy skrze přirozenost“, tedy představu, že lidé mohou být spaseni skrze přítomnost božské „jiskry“, která se v nich nachází. Pokud je toto tvrzení hereziologů pravdivé, znamenalo by to, že se přinejmenším někteří gnostici domnívali, že možnost lidské spásy je zaručena již na základě této skutečnosti. Situace však byla patrně mnohem komplikovanější. Z četby gnostických textů lze vyvodit, že samotná přítomnost božské „jiskry“ v člověku podle jejich autorů ještě neznamenala automatickou jistotu „procitnutí“. K tomu bylo zapotřebí rovněž poznání (které gnostici pokládali za zjevené), a poté, co jej bylo dosaženo, podle mnoha gnostiků také i správného způsobu života (tedy takového, během kterého se pneumatik vyhýbal věcem a činnostem, které by jej znovu připoutávaly ke hmotnému světu). V některých textech se navíc objevuje také představa, že stav „procitnutí“ a uvědomění si božské „jiskry“ v člověku musí být dále rozvíjen pod vedením gnostického duchovního učitele.

Spásonosné poznání bylo lidem obvykle zjeveno některým z Vykupitelů, kterého lze chápat jako posla vyslaného Nejvyšším Bohem Otcem. Těchto Vykupitelů můžeme v gnostických textech objevit velké množství. Může jít buďto o osoby nebo personifikované koncepty (viz **tab. 2**).

Tab. 2. Typologie gnostických „Vykupitelů“.

Osoba	Mytologická	Nebeský Adam (Adamas – „Železný člověk“) Nebeská Eva Adamovi synové: Ábel, Set, Henoch velekněz Melchisedek anděl Báruch archanděl Eleléth
	Historická	Kristus (v křesťanském gnosticismu) Šimon Mág Zoroastér (Zarathuštra)
Personifikovaný koncept		Moudrost (<i>Sofia</i>) Duch (<i>Nús</i>) Vhled (<i>Epinoia</i>) Síla Myšlenky, Prozřetelnost (<i>Ennoia</i>) Slovo (<i>Logos</i>) „Osvětlovač“ (<i>Fóstér</i>)

V případně křesťanských gnostických skupin je Vykupitel (Spasitel) velmi často ztotožněn s postavou Ježíše Krista. V gnostických textech je však jeho smrt a ukřižování obvykle vykládáno v dokérickém duchu. Podle tohoto náhledu měl Ježíš pouze zdánlivé tělo a smrt na kříži tedy podstoupil jen v podobě jakéhosi preludu. Tato představa však není v gnosticismu jediná: podle jiných gnostiků měl Kristus skutečné lidské tělo a na kříži zemřel. Jeho smrt a oběť je pak chápána jako konečné oddělení jeho pneumatické podstaty od materiálních pout v podobě hmotného těla.

Vlastní vyvrcholení gnostické cesty ke spáse však představuje návrat božské částičky zpět do *Plérómatu*. K této události fakticky dochází až v době po fyzickém skonu gnostika, prakticky však spásy dosáhl již za svého života, ovšem pouze za předpokladu, že dosáhl stavu „procitnutí“ a že se v něm dokázal udržet až do své smrti. V případě, že pneumatik stavu „procitnutí“ nedosáhl a neuvědomil si svou božskou podstatu, zůstal v zajetí hmoty: po smrti se jeho duše znovu vtělila do některého z dalších těl a tento cyklus pokračoval až do doby, kdy došlo k „procitnutí“ a vyvedení božské částičky zpět do Plnosti. Speciální trest ale čekal, alespoň podle *Tajné knihy Janovy* (NHC II.1.27), ty, kteří dosáhli poznání, ale zřekli se ho. Tyto hříšníky pak čekala věčná muka a trápení bez možnosti vysvobození.

Výstup procitnuté duše zpět do Plnosti probíhal skrze planetární sféry a jejich brány. Vzestup byl možný pouze za předpokladu, že duše znala hesla a vlastnila pečete, které průchod na často nepřátelsky naladěných strážcích, služebnících Démiurga, vymohly. Gnostické rituály se tak zřejmě v jistém smyslu podobaly rituálům magickým a theurgickým (van den Broek 2012: 139–150). Tyto pečete a hesla detailně popisují *Dvě knihy Ježí*, dochované v Bruceho kodexu, a text je zde rovněž doplněn o jejich vyobrazení. Příchod duše do *Plérómatu* je pak často popisován jako *Anapausis* („Spočinití“, „Odpočinití“), kdy duše spočívá v Otci a Otec v ní (srov. *Evangelium pravdy*, NHC I.3.42). Některé gnostické texty, především valentinovského původu, rovněž toto spojení popisují jako svého druhu manželství duše a Boha Otce.

Gnostická etika a pravidla praktického života

Část gnostických textů dosvědčuje mínění hereziologů, kteří tvrdili, že gnostici sami sebe pokládali za vyvolený lid, který byl předurčen ke spáse. Tato představa gnostiků měla vést k dvěma odlišným důsledkům, které se projeví ve dvou rozdílných způsobech praktického chování a etiky, z nichž oba dva raně křesťanští otcové zavrhovali jako nevhodné. Gnostici se měli buďto oddávat přísné umrtvující askezi, plynoucí z jejich negativního náhledu na svět a projevující se mimo jiné v naprostém odmítání sexuality a plození potomstva, anebo naopak v nevázaném a bezuzdném chování, které se přičilo dobovým normám a konvencím. Patrně není nutné příliš zdůrazňovat, že ona nevázanost se týkala především sexuálního chování. Zvláště příznačné je v této souvislosti Epifaniovo (*Panarion* 26.4–5) líčení praktik karpokratovců a borboritů. Jeho fakticitu je ovšem nutno brát s velkou rezervou a pravděpodobně jde pouze o Epifaniovu projekci vyplývající z nepochopení reálných gnostických rituálů.

Vlastní gnostické texty pak poskytují poněkud plastičtější obraz gnostických norem a etiky. Žádný z textů neobsahuje výzvy k nevázanému chování. Mnoho z nich naopak skutečně klade důraz na asketické chování, i když jeho „striktnost“ se, pokud můžeme posoudit, nijak podstatně neliší od požadavků, které na chování a morálku křesťanů kladou patristické spisy. Rovněž neodpovídá pravdě, že všichni gnostici zavrhovali manželství a plození potomstva. V některých skupinách (např. ve valentinovské gnózi) je dokonce manželství vnímáno jako pozitivní instituce, která může nabývat duchovního rozměru.

Dějiny studia gnosticizmu a jeho pojetí

Gnóze a gnosticizmus vzbuzovaly pozornost filosofů a vědců již od období renesance. Za skutečného zakladatele moderního studia gnosticizmu bývá považován **Ferdinand Christian Baur** (1792–1860). V roce 1835 vydal monografii *Die Christliche Gnosis oder christliche Religionsphilosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, v níž nastínil některé základní teze, které měly ve studiu gnosticizmu dlouhotrvající platnost. Baur především zdůrazňoval nekřesťanský, orientální původ gnostického myšlení, které primárně pokládal za filosofický systém. Za vlastní prostředí, ve kterém měl gnosticizmus vzniknout, označil platónskou filosofii navázanou na židovské myšlení helénistického období. Tento trend měl nejvíce vyniknout v postavě Filóna Alexandrijského. Metoda studia gnosticizmu, kterou Baur ustanovil a použil, se udržela po celé 19. století a její vliv přetrval ještě hluboko do 20. století. Důraz byl kladen na hledání počátků starověké gnóze, její nečistší formy, ze které pozdějším vývojem vznikly jednotlivé gnostické skupiny a gnostické myšlenkové školy. Tato metoda byla ovlivněna dobovým myšlením a vycházela z předpokladu, že v okamžiku, kdy známe počátek nějakého historického jevu, automaticky pochopíme i jeho význam a smysl.

Další významný impuls do studia gnosticizmu vnesl protestantský teolog **Adolf von Harnack** (1851–1930). Harnack se zasloužil především o rozšíření pramenné základny studia antické gnóze a rovněž se přičinil o posunutí důrazů v jejím studiu. Gnosticizmu připsal velký vliv na utváření křesťanského dogmatu, jehož vývoj a uzavření bylo podle Harnacka do značné míry vyvoláno právě polemikou s gnostickým myšlením. V roce 1886 ve své knize *Lehrbuch der Dogmengeschichte* Harnack označil gnózi za „akutní helénizaci křesťanství“. Gnosticizmus pokládal za svého druhu „parazita“, hnutí příživující se na nadčasovém jádru křesťanství (původní Ježíšově zvěsti), motivované řeckou universalistickou filosofií a odmítnutím partikularismu Starého zákona. Původ vlastního gnosticizmu byl tedy podle Harnacka křesťanský: mělo jít o křesťanství, které se vymklo kontrole, jakýsi pokus o „vyšší“ výklad křesťanského Zjevení, který nakonec historicky selhal.

Již v době Harnackova vystoupení se však začaly ozývat hlasy, které křesťanský původ gnosticizmu zpochybňovaly. Nekřesťanský původ gnosticizmu zdůrazňoval například **Adolf Hilgenfeld**. V roce 1884 ve své knize *Ketzergeschichte des Urchristentums* přišel s názorem, že gnosticizmus měl své kořeny mezi Samaritány, jejichž prostřednictvím až následně ovlivnil vznikající křesťanství (především židokřesťanství).

O bližší specifikaci orientálních kořenů gnóze se nicméně zasloužili především badatelé náležící k tzv. *Religionsgeschichtliche Schule* (nábožensko-dějinné školy). Ti zdůrazňovali předkřesťanský původ gnóze a gnosticismus pokládali za svébytný náboženský systém se starobylými kořeny. Mezi nejvýznamnější představitele této školy, kteří se věnovali studiu gnosticismu, patří **Wilhelm Bousset**, **Richard Reitzenstein** a **Rudolf Bultmann**. Wilhelm Bousset v roce 1907 v knize *Hauptprobleme der Gnosis* identifikoval původ gnosticismu v babylonsko-perské náboženské tradici, ve které se objevuje i představa o konečné identitě boha a lidské duše. Richard Reitzenstein, jehož výzkum se orientoval podobným směrem, pak odhalil prvky gnostického učení v antických mysterijních kultech a v manichejských a mandejských spisech, které měly vycházet z orientální gnóze a uchovávat její nejstarší podobu. Za centrální myšlenku gnosticismu pak pokládal existenci postavy „Vykoupeného Vykupitele“ (*Salvator salvandus*), kterou vyzvoval právě na základě rozboru manichejských a mandejských textů, do kterých byla převzata z iránského zoroastrovského kontextu.

Vize badatelů nábožensko-dějinné školy však byla v době po druhé světové válce podrobena zdrcující kritice nové badatelské generace. Mezi nejvýznamnější představitele této kritiky patřili **Carsten Colpe** a **Hans-Martin Schenke**, kteří začali výrazněji působit v 60. letech 20. století. Colpe a Schenke důkladnou analýzou pramenné základny badatelů nábožensko-dějinné školy prokázali arbitrárnost jejich výkladu mnoha textů a přesvědčivě demonstrovali, že mýtus o Vykoupeném Vykupiteli, který měl být podle badatelů nábožensko-dějinné školy svým původem předgnostický, v nich doložit nelze.

Další významný mezník studia gnosticismu představuje přínos německého badatele **Hanse Jonase**. Přestože jeho dílo *Gnosis und spätantiker Geist* bylo dokončeno již v roce 1935, nemohlo být vzhledem k židovskému původu jeho autora v Německu kompletně publikováno. Jonas sám byl nucen na sklonku 30. let uprchnout do Spojených států a celá jeho kniha tak vyšla až v rozšířené a přepracované podobě v anglickém překladu v roce 1958 pod názvem *The Gnostic Religion* (reprint 2001). Jonas byl žákem Bultmanna a Heideggera a doplnil studium gnóze o významný existenciální aspekt. Gnóze v Jonasově pojetí představuje lidskou reakci na krizi antického světa v období helénismu a římského císařství, která vedla k zaujetí vypjatým dualismem. Svět byl odmítnut jako zlý a hledání spásy se orientovalo mimo kosmos. Odmítnutí světa se projevilo rovněž v gnostické morálce a v každodenní životní praxi. Jonas tak odmítal hledání hypotetického počátku gnosticismu nebo jeho nejprimitivnější formy a pokládal je za produkt dlouhodobé sociokulturní situace, pramenící z politické a kosmologické proměny helénistického světa.

Výrazný podnět k přehodnocení dosavadních pohledů na povahu gnosticismu představoval v době po druhé světové válce nálezy nebo publikování autentických gnostických a manichejských spisů. Ukázalo se, že prvky gnostického myšlení lze doložit ve značně

vzdálených geografických oblastech. Na základě tohoto působivého rozšíření náboženské gnóze formuloval v roce 1951 holandský badatel **Gilles Quispel** svou vizi gnosticismu jako světového náboženství (*Gnosis als Weltreligion*), které, přestože samo žádné struktury nevytvářelo, je schopno mistrně využívat struktur ostatních náboženských tradic. Gilles Quispel tak zdůraznil vizi gnosticismu jako nebezpečného „parazita“, který žije z těl svých hostitelů. Jde o předkřesťanskou a nekřesťanskou náboženskou tradici, která se vyznačuje vysokou mírou proměnlivosti a adaptability.

Další významný milník představuje dlouholetý výzkum (východo)německého znalce gnosticismu a teoretika religionistiky **Kurta Rudolpha**. Ve svém mistrovském díle, dodnes představujícím nejrozsáhlejší základní přehledovou monografii (1977 – *Die Gnosis: Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*; angl. překlad 1987 – *Gnosis: Nature and History of Gnosticism*; český překlad *Gnóze: Podstata a dějiny náboženského směru pozdní antiky*, Praha 2010, přel. Jiří Gebelt), se pokusil o syntézu poznatků nábožensko-dějinné školy s informacemi, které bádání o gnosticismu poskytly nálezy originálních gnostických textů. Rudolph stále zachovává jisté vazby gnosticismu na předovýchodní kultury (je rovněž vynikajícím znalcem mandejských textů), gnosticismus pokládá za předkřesťanský a původně nekřesťanský fenomén a přijímá Quispelovu vizi gnosticismu jako systému, který se adaptuje na jiné náboženské tradice a využívá jejich struktur. V kontextu české literatury o gnosticismu se o dílo Kurta Rudolpha opírá **Petr Pokorný** (1986, ²1998 – *Píseň o Perle: Tajné knihy starověkých gnostiků*), jeden z nejvýznamnějších českých novozákonních teologů a znalců gnostických textů.

V 90. letech 20. století se v gnostických studiích výrazně prosadila tzv. „konstruktivistická škola“. Jako její nejvýznamnější představitel lze v současné době zmínit **Michaela Allena Williamse** (1996 – *Rethinking „Gnosticism“: An Argument for Dismantling a Dubious Category*) a **Karen L. Kingovou** (2003 – *What Is Gnosticism*). Jejich práce se zabývají vlastním problematickým charakterem kategorie „gnosticismus“, kterou pokládají za badatelský konstrukt, jemuž ve skutečnosti přesně neodpovídá žádné konkrétní hnutí z těch, která jsou obvyklé do této kategorie řazena. Požadují buďto její opuštění nebo alespoň výraznou modifikaci, především s poukazem na mnohoznačnost a vágnost této kategorie a skutečnost, že do jejího konstruování stále nevědomky pronikají stereotypy kopírující názory raně křesťanských hereziologů (za jejichž vynález gnosticismus pokládají). Dá se říct, že studium antického gnosticismu tak nyní prochází módním obdobím postupné „dekonstrukce“, kdy je zvýšená pozornost věnována právě okolnostem a předpokladům, na jejichž základě badatelé konstruují termíny a kategorie, kterých následně užívají k popisu a vysvětlení studovaných fenoménů (viz kapitola 7).